

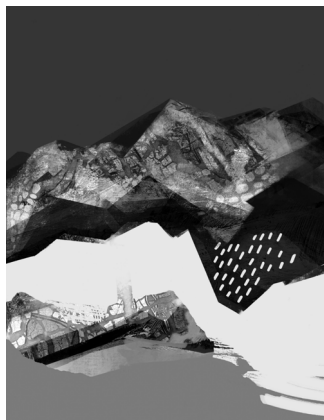
SZEBENI ZSUZSA

EGY ALLEGÓRIA MEGFEJTÉSE

Jegyzetek egy Berde-kiállítás margójára

Berde Amál és Mária a jelentős székelyföldi jogász-lelkész Berde család leszármazottjainak két kiváló alkotója, akiknek életműve szinte feledésbe merült. Kiállításunknak az általunk jelentős, az erdélyi művészet folyamatában megkerülhetetlen pályaképek előtérbe állítása a célja, újdonságok kiemelésével. A mellőzés hibájának a kiküszöbölésére jók az évfordulók, amikor lehetőség nyílik arra, hogy évtizedes adósságokat törleszthessünk, visszanyúlva akármeddig, ha szükséges, a nagyságos fejedelemig, Bethlen Gáborig is. A Bethlen Gábor-féle nemeslevélnek a jelentősége, hogy lehetővé tette és nemesi rangra emelte az erdélyi protestáns (lutheránus, református, unitárius) lelképásztorok fiú- és lányutódait: „A lelképásztor az ordináció révén korábban is a nemesség közé számláltatott és privilégiumai kiterjedtek családjára is.”¹ Bethlen intézkedése példátlan volt a korabeli Európában, hiszen egy latens értelmiségi réteget tett a rendi jogosultságok birtokosává. Közülük került ki a kollégiumok diákságának közel harmada, nagyban emelve ezzel az oktatás színvonalát. A fejedelem nemeslevele az erdélyi művelődéstörténet egyik meghatározó elemévé tette a református értelmiségi dinasztikiákat. Ezek a dinasztikiák túlhaladták az egyház határait, a lelképásztor édesapa fia gyakran orvos, történész vagy matematikus lett.

Tehetségük az „isteni ingyen kegyelem” ajándéka – Berde Mária írónő és Berde Amál festőművész pályaképe. 2022-ben Erdély több településén látható vándorkiállítás.

Azért jó kiállítást rendezni, mert az ember megismerheti egy alkotó rejtett arcát, túl a festményeken, a kéziratokon és a sajtóhírekén és túl a hivatalos monográfiákon.

A kiállítás megvalósulásához kellett az a nyitottság és támogatás, amelyet fő-tiszteletű Kató Béla nyújtott, ő fogalmazta meg azt a gondolatot, amely mentén a két 20. századi női alkotó elindulhatott azon az úton, amely az őket megillető helyre vezeti őket, ugyanakkor két olyan alkotó műveivel ismerkedhetünk meg, akiknek életművét a cselekvő protestantizmus hatja át. A kálvini tanok közül talán a legfontosabb mozzanat a Berde lányok gondolatvilágában az, hogy a hithű, elvhű élet a kiválasztottság jele. Tehetségük az „isteni ingyen kegyelem” ajándéka, amelynek gyümölcsöztetése kötelesség, nem egyéni érdem, ugyanakkor viszont a kijelölt úton való megtorpanás istenkísértés. Életmódjukat tehát úgy befolyásolja a kálvini predestináció, hogy mivel az isteni kegyelemben részesítettségnek legfőbb jelei vannak, a kiválasztottságról teljesen meggyőződve nem lehetnek, ezért arra kell törekedniük, hogy folyamatosan igazolják saját kiválasztott voltukat. A szorgalmas, kitartó, hasznos tevékenység a nagy sorscsapások idején is a kiválasztottságot igazolja, míg a passzivitás, a közömbösség az eltaszítottságot.

Azért jó kiállítást rendezni, mert az ember megismerheti egy alkotó rejtett arcát, túl a festményeken, a kéziratokon és a sajtóhíreken és túl a hivatalos monográfiákon.

Berde Mária ismertsége szerencsésebben alakult a feldolgozottság, a publikációk szempontjából, hiszen művei napvilágot láttak, költészete és regényei mai napig olvashatók. Dávid Gyula szerkesztésében Molnár Szabolcs kiváló monográfiát publikált az életmű részleteiről.² Marosi Ildikó helikoni jegyzőkönyveiben³ nyomon követhető a pálya helikoni útja, amelyet az író felvállalt.

„...a háború elseperte a magyar írók dickensi lehetőségeit. Aki ma tollat fog, az mondani akar valamit a mesén felül is.” „Akinek kő van a cipőjében, az nem vizsgálja a csillagok útjait”⁴ – írja Berde Mária. Ő maga elkanyarodik a Helikontól, de létrehozta 1934-ben az általa alapított Erdélyi Magyar Írói Rend nevet viselő csoportosulást. Az EMIR nem váltotta be ugyan az alapítói által hozzá fűzött reményeket, de nincs olyan helyzet – üzeni Berde Mária kortársainak, s üzeni nekünk is, mai olvasóinak –, amely felmenthetne bárkit a közössége iránti kötelességtől. És nincs olyan helyzet, amelyben ne adódna lehetőség ennek a kötelességérzetnek a szellemében cselekedni.

„Aki így tud írni, mint egy magyar Burns, ne szidja Seherezádét, mert ráhagyta mesemondó képességét, és bocsásson meg Szapphónak is...” – összegzi különleges írói tehetségét Szabó Magda.

Berde Amál festői pályájának utóélete nem kapta meg a méltó elismerést. Műveinek sem jegyzéke, sem katalógusa nincs, elemzések sora sem született munkáiról, ezért jelen írás igyekszik részletesebben foglalkozni velük, különösen abból az alkalomból, hogy a nagybányai festőiskola immár a 125. évfordulóját ünnepli, és Berde Amál a női alkotók sorában különleges szerepet vállalt.

Ahhoz, hogy a kiállítás képi anyagát a tárlathoz Berde Amál leszármazottjaitól kölcsönkapjuk, Gergely Erzsébet, a Házsongárd Alapítvány elnökének elszántsága és energiája szükségeltetett. Megkaptuk többek között azt a dokumentumot is, amelyből a gyermek Amálka legnagyobb álmát megismerhettük, nevezetesen, hogy hozzon az „Angyalbácsi pemzlit, s szép festékeket”.⁵ Lehetőség nyílt arra is, hogy a debreceni családi otthonból előkotorhassuk a kaszten mélyéről az összes Thorma-levelt és Amál vázlatfüzeteit.

Azt is megtudjuk korai naplóból, hogy gyermekként a festményeit időnként még rossz jegyekkel is „jutalmazták”, amelyeket a kamaszodó Amál nagy szomo-

rúsággal nyugtáz. De már alsó tagozaton születtek olyan vázlatok, amelyek a későbbi színvirtuózt sejtetik. Az egy-két tónussal végigvitt, leheletfinom, de mégis a realiztikuson túli merész akvarelljei a mai ítéseket is meglepik.

Szerencsére a nyilvánvaló pedagógusi melléfogás nem törte meg a pályát, és így vall gyermekkori alkotásairól „...ma is csodálkozással néztem, hogy egy gyermeki elme hogy tud olyan összefüggő díszítő rajzolatot adni”.⁶ A tanítóképző befejezése után Budapesten, Kernstok Károlynál, és Bécsben tanult 1910-ig, majd visszatér Nagyenyedre, és házasságot köt Dóczy Ferencsel, aki matematika–fizika szakot és teológiát végzett Kolozsváron, ahol tanulmányaik során megismerkedtek.

Berde Amál 1910-ben mutatkozott be a nemzetközi közönség előtt egy Londonban rendezett kiállításon, és ezután számos tárlaton szerepelt képeivel. 1912–1913-ban hűgával, Máriával együtt – aki elnyerte a minisztérium ösztöndíját – Münchenbe ment. Amál itt a Debsitz-iskolában folytatta tanulmányait, ahol megismerkedett a német iskola új törekvéseivel. Miután Amál Münchenből hazatért, Nagybányára ment, amelynek szabadiskoláját 1914 és 1920 között látogatta.

Ebben az időszakban foglalta el rajztanári állását a nagyenyedi Bethlen kollégiumban, ahol férje is tanított, aki 1933 és 1937 között a Kollégium rektorprofesszora volt. Nagyenyeden rendezte meg első önálló kiállítását 1920-ban, amely nagy eseménynek számított, hiszen egy kisvárosban nem volt mindennapos egy ott élő festőművész kiállítása, főleg, ha az illető ráadásul festőnő. Képein erőteljes színvilág érvényesült, de posztimpreszionista vásznain, melyeken elsősorban Erdély gyönyörű tájait örökítette meg, a tradicionális perspektívát őrizte meg. 1923-ban újra ellátogatott Münchenbe, majd visszatért Nagybányára, ahol részt vett a kolónia 1924–1925 telén rendezett kiállításán, de ekkor már mint önállóan dolgozó művész volt jelen a festőtelepen. Amál igen jó barátságban volt Thorma Jánossal, aki harmadik gyermekének keresztapaságát is elvállalta. Thormát egyik legkedvesebb mesterének tartotta, és korrektúráit is élete végéig őrizte, ahogyan élete során később is sokszor kérte tanácsait és tájékoztatta sikeréről, amit levelezésük is bizonyít.

Berde Amál „gyönyörű színérző tehetségét” Thorma János – legkedvesebb mestere – így méltatta, egyben figyelmeztetve Amált: „Vigyázzon is jól ezen különösen nagy adományára a természetnek, mert mindent megtanulhat a festő, de ezt az egyet nem igen lehet tanulással elsajátítani senkinek, aki nem született ezzel.”⁷

Festészete a nagybányai iskola legszebb eredményeit őrzi, érzékeny portréi az erdélyi és magyar művelődéstörténet remek foglalatjai. Zsánerképein váltakozva parázslík az enyedi este narancsos fényekben ránk zúduló lila alkonya vagy a Farkas utcai templom a hajnali pirkadatban és családi életének legmeghittebb enteriőrjeiben az öregedés méltósága.

De mégis egy olyan monumentális, gyakorlatilag feledésbe merült festményéről szeretnék részletesebben beszélni, amely kompozícióját tekintve nem egy titalálat, de labilis szerkezetét ellensúlyozza, hogy egy olyan allegória, amelyben a múzeumalapító iránti tiszteletét és elismerését, valamint a népművészet iránti hitvallását fejezi ki. A közel négyméteres alkotáson tíz alak látható. Egy székelő földinek vélt, de mégsem beazonosítható tájon levő alakok – kilenc asszony és egy kisbaba egy „székely madonna” karján – furcsán helyezkednek el. A kép – címe szerint *Munka és pihenés*⁸ – a nyilvánvalóan ideológiai szempontból korlátolt időszakban született, és úgy gondoljuk, hogy az adományozás időszaká-

nak ideológia meghatározottsága nyomta rá a bélyegét, és nem a festő adta ezt a címet.

A kép a Székely Nemzeti Múzeum tulajdona

Igazán akkor lepődünk meg, ha megnézzük, hogy hogyan viselkednek az ábrázolt asszonyok. A különféle tájegységek felismerhetően elkülönülő székely ruháit hordó asszonyok közül a bal oldali faragott botját támasztja, az előtte levő alak gyermekét eteti, a központi figurák közül az egyik felismerhetően nagyírásost hímez. A jobb oldalon levő asszony egy kopjafa előtti korsót ragad meg, és ugyanezen az oldalon – a mezőn fonó asszonnyal a háttérben – társnőjét karon fogva jegyzetel egy másik. Teljesen értelmetlen és életidegen csoportosulás lenne, ha életképként próbálnánk értelmezni, ha a székely lányok és asszonyok között nem tűnne fel egy jellegzetesen 19. századi fekete tafota selyemruhás, főkötős nemesasszony, aki a két háttal fordult asszonynak magyaráz: „Székely népe met én a feketekötésű bibliához szoktam hasonlítani, mely szerényen húzódik meg környezetében, bár lapjai mögött az élet forrásai buzognak.”⁹

Szokatlan módon egy ballada van a kép aljára írva.

„Messze szálljon híre a székely asszonynak
tettei fejére dicskoszorút fonnak
háza táját békés nyugalom takarja
míg felette virraszt Puskás Klárák karja

Aki egybegyűjté kincsét nemzetének
Méltó, hogy dicsérje ecset toll és ének
Így lett nagyasszonya székely fajtájának
Élő emlékként él késő unokáknak

Költő asszonyoknak versében dalában
Míg szorgos kezek sodorják a szálát
Édes ajkaikról tündérmese árad”¹⁰

A jelentős alkotás először volt kiállítva a Székely Nemzeti Múzeumban.

Olvasatom szerint, valamint a központi nőalak öltözéke, attribútumai – felcsippentett szoknyáját előkelően tartja, de kezében ott van a jellegzetes fekete kötésű biblia – alapján nem lehet más, mint a múzeum alapítója, Csereyné Zathureczky Emilia. A Székely Nemzeti Múzeum birtokában levő, Csereynét ábrázoló fekete-fehér fotókkal összevetve igazolható hasonlóságuk. Ezt hangsúlyozzák a különféle realiztikus megformálású, de kompozíciójukban sokkal inkább szimbolikus, egyértelműen néprajzi műfajokat alátámasztó tárgyak és a változatos viseletek, illetve a megjelenő tájegységeket és stílusokat jelképező figurák is. Nem mást láthatunk a képen, mint a Székely Nemzeti Múzeum megalapításának a kiváló allegóriáját, amelyet Berde Amál összekapcsol a néprajz iránti elkötelezettséggel és Csereiné Zathureczky Emilia áldozatos honleányi tevékenységével.

Így mintegy kinyílik a fekete kötésű biblia, amely eleven forrásokat takar, amely a székely népművészetet szimbolizálja Berde Amál olvasatában. Nem véletlen ez a részletgazdag furcsa alkotás, hiszen Zathureczky Emilia a korszak egyik jelentős néprajzi elméletírója és gyűjtője is egyszemélyben. Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka nélkül az írásosos kézimunka bécsi Burgból induló, máig is tartó diadalútja sem folytatódna, Tüdös Klára motívumkincseket mentő munkája mellett. Ma már lassan nem ismernénk a matyó kézimunka szépségét sem, ahogy Torockó népművészete sem lenne ugyanaz Berde Amál gyűjtőmunkája nélkül. Szegényebbek lennének a székely kultúrára vonatkoztatott fekete kötésű biblia hasonlatával is.

„A szigor váltotta ki a székely furfangot és készíti a paraszt keramikust, hogy még művészetében is vadállatok ábrázolásával mérje fel erejét. A székely művészet fő erőssége a szerkesztés biztossága, akár a bátran lendülő galambdúcos kaput nézzük, akár azt a mélyen emberi, demokratikus alkotmányformát, mellyel a székely nép századokkal megelőzte Európa népeinek gondolkozásmódját. Egy állandó harc ott az élet és ezért a legszebb székely erény a hősiesség. Egy életem van – mondják – és ezzel is tartozom az Istennek. A székely asszonyok botokkal verték el tűzhelyeik mellől a dúló tatárokat, és a világháború katasztrófájából is fennmaradt annak az öregasszonynak a neve, aki nappal titokban kenyeret süttött, éjjel pedig a hátán hordta ki az erdőbe, hogy Mackensen bujdosó katonái éhen ne haljanak. Erről az erőről, a misztikus asszonyi hatalomról szólnak a népmesék, a lakodalmi felkőszöntők, Makkai Sándor regénye és ez az eredője a székely népballadáknak is.

A Hargita tövében a geológiai alakulatok még nem fejeződtek be. A nyugtalan talaj szüntelen kirajzásra ösztökéli a népet. De bárhova is veti sorsa a székelyt, mindenüvé magával viszi földjének zamatát, fenyveseinek lehetétét, melyek tele vannak éltető, erjesztő csirákkal. A székely szó volt kovásza az önálló erdélyi irodalomnak és a székely tánc és zene dallamai felfrissítették hangversenytermeink légkörét.”¹¹

A kép egy különleges összekapcsolódás, amelyben egyszerre nyilvánul meg a festő tehetsége, a tudás, amelyet a néprajz területén összegyűjtött és az az erő-

feszítés, amelyet a népi iparművészet felvirágoztatása érdekében tett. Azt hiszem, mind festői, mind néprajzi munkássága monografikus mű után kiált.

A javarészt magángyűjteményi anyagot tartalmazó tárlat jelenleg a baróti Erdővidék Múzeumban nyílik meg március 9-én, ezt követően Székelyudvarhelyen mutatjuk be. A tárlat Gergelyné Tőkés Erzsébet, a Házsongárd Alapítvány igazgatója kitartó gondoskodása nyomán született meg, és nem jöhetett volna létre az alábbi intézmények támogatása, együttműködése nélkül: Erdélyi Református Egyházkerület, Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Sapientia EMTE Filmművészet Szak, Székely Nemzeti Múzeum, nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium. A szervezők köszönetet mondanak a Tőkés és Berde családnak, valamint a leszármazottaknak, akik a debreceni, a zalaegerszegi, valamint a székelyudvarhelyi ágról segítették a kiállítás létrejöttét. A kiállítás kurátora Szebeni Zsuzsa színháztörténész, grafikai szerkesztője Szebeni-Szabó Róbert fotográfus.

■ JEGYZETEK

1. Érdekes e tekintetben Bethlen Gábor erdélyi fejedelem intézkedése, ki Gyulafehérváron 1629. évi július hó 13-án kelt levelével az Erdélyben és ahhoz kapcsolt magyarországi részekben levő helvét hitvallású lelkészeket s azok utódait, fiait és leányait nemesekké tette s azokat külön megállapított nemesi címerrel is ellátta. Turul 1897/4. VEGYES / Smaragd vajda és utódai. / Bethlen Gábor fejedelem nemeslevele református papjai részére.
2. Molnár Szabolcs: Berde Mária. Monográfia. Kriterion, Buk., 1986.
3. Marosi Ildikó A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh levelesládája 1924–1944. I-II. Kriterion, Buk., 1979.
4. Kézirat. Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára.
5. Berde Amál karácsonyi kívánsága. Kézirat. Magántulajdon.
6. Berde Amál kézirata. Magántulajdon.
7. Levél Berde Amálnak. Thorma János kézirata.
8. Munka és pihenés. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
9. Berde Amál néprajzi tárgyú feljegyzése a néplélekről. Kézirat, Dóczy család.
10. A Munka és pihenés felirata. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
11. A néplélekről. Berde Amál néprajzi tárgyú feljegyzése, részlet. Kézirat.

